

A rendi gondolkodásmód tovább élő mintázatai

*„Nevetünk egymáson, ha bajaink okát régmúlt történelmünkben keressük.
Ha például Mohácsot emlegetjük. Pedig akár akarjuk, akár nem,
ezek a kudarcok, korszakok, veszteségek rányomták bélyegüket
a magyar társadalom tudatára és magatartáskultúrájára.
(Hankiss Elemér)*

Nem múltó történelmünk

Történelemtanárként egyre többször élem meg, hogy ismerős tájakon járok. A középkori rendi viszonyokat idézi számomra mai politikai elitünk kiváltságos társadalmi helyzete, konzervatív és provinciális világszemlélete. Ismerős, hogy ez az úrhatnám csoport gátlástalanul kisajátítja az ország vagyonát, miközben – különböző pénzügyi trükkök segítségével – nem fizet adót. Ismerős, hogy a maguk által hozott törvényeket sem tartják be, miközben másoktól erőszakosan elvárják a törvények tiszteletét. Ismerős az a rendi jellegű társadalomszemlélet, amely - neoliberais köntösben – értékesség és érdem alapján osztályozza az embereket: „mindenki annyit ér, amennyije van”. Ismerős, hogy a legnagyobb földbirtokok és hazai termelőkapacitások megszerzése után természetesnek gondolják az úr-szolgá viszony visszaállítását, a társadalmi autonómiák megszüntetését. Ismerős a vezérkultusz és a paternalista hatalomgyakorlás, amely félelemkeltéssel, idegenellenességgel és függetlenségi szólamokkal manipulálja a társadalmat. Ismerős, hogy a kizárólagos hatalmat élvező

állampárt a megvásárolt államegyházzal együtt az emberek közvetlen támogatása helyett (oktatás, egészségügy) reprezentációs célokra (kastélyok, stadionok), saját kedvteléseire és dicsőségére költi a magyar adófizetők pénzét és a külső támogatásokat. Ismerős a politikai lojalitás elsőbbsége, amely nem becsüli sem a tudást, sem a teljesítményt, és amely óhatatlanul eltorzítja a piaci viszonyokat és a kulturális életet. Ugyanakkor a másik oldalon ismerős az emberek passzivitása, tanult tehetetlensége is, amely az egyéni és kollektív önzésben vagy éppen irracionális csodavárásban nyilvánul meg. Ezek persze szervesen összetartozó dolgok, amit nem lehet csupán az elkövetők és áldozatok szemben álló kettősségében értelmezni. A felelőség közös: különböző szinteken mindenki lehet elkövető és áldozat ebben a forgatagban.

A rendszerváltás előtt szocializálódó nemzedékek számára ez a régmúltat idéző tapasztalatsor különösen döbbenetes, hiszen azt reméltük, hogy az ezredforduló után kiléphetünk a múlt árnyékából. Úgy tűnik azonban, hogy egy rövid ígéretes átmenet után közvetlen külső

nyomás nélkül is (Made in Hungary) visszatértünk Magyarország újkori történetének alapvető társadalompolitikai hagyományához, amelynek fő jellemzője a rendi viszonyok tovább élése, a felszínes polgárosodás, amelynek valóságos mozgatója a tekintélyelvű pártállam, amely révén a politikai elit és a hozzá tartozó klientúra tudatosan megosztja és leuralja a társadalmat. Úgy tűnik, hogy az Orbán-rendszer sikeresen felzárkózott ahhoz a Tisza István, Horthy Miklós, Rákosi Mátyás és Kádár János nevével fémjelzett antidemokratikus társadalomszervező tradícióhoz. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy az Orbán-korszak társadalmi sikereinek titka – többek között – épp abban rejlik, hogy a mindennapi hatalomtechnikai gyakorlatot jó érzékkel beágyazza a magyar történelmi hagyományokba. Képes arra, hogy gyakran változó politikai irányait minden esetben összhangba hozza a nemzeti emlékezetpolitikával: sikeresen keveri a kurucos hagyományokat, a Szent István-i európai rendpártiságot és a keleti hun rokonság nagyszerűségét.

A most következő írás kiindulópontja az, hogy a középkori Magyar Királyság 16. századi bukása után kialakult tragikus léthelyzet a következő évszázadokban is sokszor ismétlődött, ezért az ehhez kapcsolódó traumatikus mintázatok mélyen bevésődtek az itt élő családok transzgenerációs viselkedéskultúrájába. Sok idő telt el persze Mohács óta, sok víz lefolyt már a Csele patakon is, de úgy tűnik, hogy a rendi gondolkodás alapvető mintái mindmáig megőrződtek. Mindez nem azt jelenti, hogy „visszamentünk a középkorba”, illetve, hogy semmi nem változott azóta. Ami most történik

velünk, az minden szempontból új dolog. Jól mutatja ezt a vármegye elnevezés ismételt bevezetésének költséges mulatsága, amely a múltba néző hazug látszatvilág megteremtésének kiváló példája. A vármegye a korábbi magyar történelemben a nemesi önállóságot, a magyar közigazgatás autonómiáját képviselte. Roppant antidemokratikus hatalomgyakorlást jelentett, de bizonyos mértékben korlátozta a király és a főnemesség autokratikus hatalmát. A mai vármegye mögött ennek a korlátozó tartalomnak nyoma sincs. Ez a közigazgatási egység a centralizált államhatalom közvetlen befolyása alatt áll és feladata ma az, hogy korlátozza a helyi társadalom önállósodási törekvéseit. Ugyanakkor a felszínen a vármegye elnevezés bevezetése a szimbolikus politikában visszahozta az egykori nagyság és történelmi beágyazottság képzetét, amely jó legitimációs alapot biztosított a közigazgatás autokratikus átszervezéséhez.

Ez a példa arra is utal, hogy a rendi örökség kérdését nem történelmi jellegű oksági megközelítéssel, sokkal inkább analógiás úton, a felszíni hasonlóságok alapján vizsgálom. Az analógia ebben az esetben azért szerencsés, mert sokféle különböző szintű jelenség egyidejű leírására alkalmas.

A rendi helyzet és a rendi norma

A rendi helyzet
A rendi örökség értelmezéséhez érdeemes segítségül hívni Max Weber¹,

¹ Weber, Max (1967). Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 247-250.)

aki elkülönítette egymástól rendiség történeti-jogi és viselkedésszociológiai fogalmait. Szerinte a hagyományos jogi tagolódás mellett létezik egy ezzel szoros összhangban lévő társadalmi szerveződés, amely kulturális alapon (származás, életvitel, kapcsolatrendszer, foglalkozás) választja el egymástól a különböző társadalmi csoportokat. A kulturális alapon elkülönülő rendi helyzet mindenekelőtt a társadalmi presztízsből mutatkozik meg (ki kivel házasodik, ki kivel ül le egy asztalhoz), amelyhez természetesen sokféle viselkedési szabály és külsőség is hozzátartozik. Ebben a keretben a rendi tagozódás társadalomtörténeti modelljei és jelzős szerkezetű leírásai - rendi helyzet, rendi jellegű gondolkodás, rendies elemek - arra utalnak, hogy az emberek és csoportok társadalmi helyzete (státusza) formális és informális előjogok, presztízsjavak és az ezekhez kapcsolódó viselkedési minták megléte vagy hiánya alapján is leírható. A hagyományos osztályszerkezeti leírásokat nagymértékben módosíthatja az, hogy az emberek milyen viselkedési normákhoz igyekeznek viszonyulni és milyen kapcsolatrendszerrel rendelkeznek.

A rendi helyzet fogalma sokféle közösségi forma belső tagozódásának és működésének leírására alkalmas. Legfőbb előnye az, hogy a statikus társadalomtörténeti kategóriákhoz képest jóval dinamikusabban képes megragadni a társadalmi átmeneteket és a kevésbé racionalizálható emberi tényezőket. Nyilvánvaló például, hogy életszerűtlen mereven elkülöníteni egymástól a tradicionális és a modern társadalmakat (egyik nap még a középkorban éltünk, de másnap már az újkorban), a gazda-

sági és a politikai hatalmat (valaki csak nagytőkés és van, aki csak politikai vezető), az intézményes és az informális kapcsolatokat. Ebben az értelemben a weberi fogalomrendszer szoros rokonságot mutat a Pierre Bourdieu által leírt társadalmi tőke fogalmával, amely szintén nagy jelentőséget tulajdonít a származásból vagy a hivatásból adódó társadalmi presztízsnak. Mindez jól értelmezhető társadalomtörténeti értelemben is, hiszen a tradicionális társadalmakban a differenciált intézményrendszer hiányát akarva akaratlanul a személyes kapcsolatokkal, informális struktúrákkal pótolták - gondoljunk csak a hűbériségre vagy éppen a törzsi, illetve paraszti kultúrák szigorú szokásjogrendszereire.

A társadalmi tagozódás rendi jellegű leírásának van még egy nagyon fontos előnye, amellyel jól meg lehet ragadni a közösségtudat és csoportnormák viszonyát, illetve a csoportba történő befogadás és kirekesztés működésének dinamikáját. A középkori keresztény társadalmakban például nemcsak a jogi keretek és szimbólumok (kutyabőr) biztosították az egyének és közösségek társadalmi státuszának rögzítését és elkülönítését, hanem számtalan informális szabály is, amellyel határokat vontak más csoportok felé. A középkori lovagi udvarokban, rendtartó faluközösségekben, kolostorokban, városi kommunákban, céhekben, titkos társaságokban szigorú előírások rögzítették a bekerülést (avatás, lovagi eskü, mesterremek elkészítése), a csoportnormák betartatását (a pletykától a templomi kiprédikálásig) és a kirekesztés aktusát. A társadalmi

helyzet látványosan megmutatkozott a tárgyi kultúrában (a bölcsőtől a temetői fejfák csoportjelző mintáztatáig) és az életvezetési szokásokban. A korabeli emberek nemcsak a ruházat, hanem a hajviselet és bőrszín alapján is pontosan tudták, hogy ki kicsoda a társadalomban.² Mindez azt is jelentette, hogy ezek a közösségek szociológiai értelemben roppant zártak voltak: aki beleszületett egy közösségbe, az többnyire élete végéig abban is maradt, és ott kapott rangjának megfelelő életet is élt. Ebben az értelemben a rendi helyzet sajátos társadalmi zárként működött, amely az egyik oldalon védelmet biztosított a közösség valamennyi tagjának, ugyanakkor szigorú szabályaival akadályozta is szabad cselekvésüket.³

A rendi norma

36

A rendi helyzet árnyalt megközelítése különösen izgalmas a magyar társadalomfejlődés megértése szempontjából. Legfőképpen azért, mert lehetővé teszi annak belátását, hogy a középkorra jellemző jogi-politikai

² A ruhaviselet nagyon fontos megkülönböztető eszköz volt a középkori európai társadalomban – innen ered a „ruha teszi az embert” kifejezés is. A ruha nemcsak az ára miatt volt státuszsimbólum, hanem azért is, mert pontosan jelezte viselőjének társadalmi helyzetét, életkorát, foglalkozását és társadalmi rangját. Maga a test is fontos üzeneteket hordozott: a hosszú szakáll utalt a társadalmi rangra, a prostituáltaknak rövidre vágták a haját, a naptól is védett előkelő kisasszonyok finom fehér bőrűek voltak (innen a fehérszemély szavunk), míg a mezei munkán aszalódó jobbágylányok óhatatlanul sötétebb bőrszínrel rendelkeztek.

³ A magyar „korlát” szó jól példázza a közösségekhez való kettős viszonyokat. A korlát egyfelől lehet védőkorlát, amely megóv külvilág fenyegetéseitől. Ugyanakkor lehet akadály is, amely korlátozza a szabadságot és önállóságot.

rendi keret 19. századi megszűnése nem jelentette egy csapásra a viselkedésszociológiai értelemben vett rendiség megszűnését is. Így jól leírhatóvá váltak a modernizálódó felszín mögött tovább élő „úri” normák és magatartásformák, amelyek jobban kötődnek az informális kapcsolatokhoz, mint a közvetlen anyagi viszonyokhoz vagy a formális politikai hatalomhoz. Ezt a kettősséget a nyugat-európai társadalomfejlődés oldaláról többnyire normatív módon szokták leírni, mint az elmárodottság jellegzetes tünetét, de több szempontból is tanulságosabb volna önálló struktúrájának tekinteni⁴, amit a torlódott jég mintájára érdemes elképzelni. Tóth Zoltán történész mindezt a következőképpen fogalmazta meg: „Torlódott szerkezet alatt a fejlődő és közepesen fejlett társadalmaknak azt a jellegzetességét értem, amikor egy hagyományos politikai vagy etnikai kereten belül a nyugat-európai modellhez képest nem egymásra épülő formák élnek egymás mellett. A nagyváros mellett a falu prekapitalista, gyakran prefeudális formákat őriz, ami legközvetlenebbül a társadalmi viszonyokban tükröződik.”⁵

Tóth Zoltán a mindmáig tovább élő rendi elemek („utórendiség”) el-

⁴ Ennek egyrészt az volna az előnye, hogy elfogulatlanabban, kisebbégi komplexusok nélkül szemlélnénk önmagunkat és jobban megbecsülhetnénk ténylegesen elért eredményeinket. Másrészt pedig az, hogy tágabb horizont keretében vizsgálhatnánk, térségünk történetét. Összehasonlíthatóvá válna társadalomfejlődésünk a hasonló jellegű nem európai népek és államok történetével, ami a globalizálódó világban számtalan hasznos tanulsággal járna.

⁵ Tóth Zoltán (1971: A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez. Debrecen, KLTE. Debrecen. 95.

különítésére bevezette a rendi norma fogalmát, amelyet a magyar társadalom olyan alapstruktúrájának tekintett, amelynek elemei nem is polgárosíthatók, csak „rájuk lehet építkezni, mint egy régi ház elbonthatatlan alapfalaira”. A rendi norma gyökerei visszavezethetők a 16. század elejéig, az ősi magyar alkotmánynak tekintett Tripartitumig, amely a nemesség ősi jogait (szabadságait) foglalta írásba. Ebben Werbőczy István a társadalmat erkölcsi minőségek mentén osztotta fel a népet (populus) jelentő nemességre és nemtelen köznépre (plebs). A nemességhez való tartozás egyik jogforrása a faji tisztaság (nem keveredtek idegenekkel), a másik pedig a morális érdem (a nemeslelkűség és a katonai vitézség) volt, amely révén örökidőkre biztosították kiváltságos helyzetüket. Ez a jogilag rögzített szigorúan értékszempontú választóvonal a török hódoltság időszakában némiképp föllazult ugyan, hiszen a folyamatos harcok miatt sok közrendűnek adományoztak nemesi címet, de normatív szemlélete, hierarchikus társadalomfelfogása a későbbiekben sem tűnt el: nemes az lehetett, akit érdemei alapján a király nemessé tett és a nemesi közösség befogadott.

A magyar rendi norma fő sajátossága az volt, hogy a társadalmi helyzet, a rang nem kötődött közvetlenül vagyonhoz, a kapcsolati tőke könnyen pótolhatta az anyagi hiányokat. Így a tovább élő rendi norma maradéktalanul megőrizte korábbi társadalmi funkcióját: továbbra is a hatalmon lévő nemesi csoportok sajátos szelekciós eszköze, „zsilipje” volt, amellyel szabályozni lehetett a politikai eliten belüli presztízst és

ki lehetett zárni a hatalomból a nem kívánatos rétegeket.

A rendi norma továbbélését jól szemlélteti az úgynevezett „tükeség”, ami mindmáig fontos identitást és kapcsolati közösséget jelent Pécsen. Tükének lenni rangot, és sajátos polgári viselkedéskultúrát jelent, amelynek szabályai ugyan nincsenek írásba rögzítve, de elittudata és kapcsolati tőkéje mégis folyamatosan öröklődik. Közvetlenül nem kötődik valláshoz, vagyonhoz, foglalkozáshoz, területi elhelyezkedéshez, de valamilyen formában az elitet igyekszik tömöríteni. Nincsenek formális megnyilvánulásai (ruhaviselet, jelvény, törzshely, szertartás), de bennfentes pécsiek pontosan tudják, hogy ki „tősgyökeres tüke” és ki a „gyüttment”.

A rendi örökség

A középkori rendi örökség folytonossága történetileg is könnyen belátható. Közismert, hogy a magyarországi polgári viszonyok kialakulása a 19. században nem alulról szerveződő tömegmozgalom eredményeként történt, hanem a nemesség által felülről megvalósított jogkiterjesztéssel, ami azt jelentette, hogy a korábban csak őket megillető jogokat kiterjesztették a mindaddig jogfosztott társadalmi csoportokra is. Ebből következően kiegyezés után a rendi és a polgári társadalom ketőssége alakult ki Magyarországon, amelynek alapvető jellemzője az lett, hogy a nemesi eredetű politikai elit nemcsak privilegizált helyzetét őrizte meg a polgári keretek között, hanem rendi jellegű „úri” mentalitását és informális kapcsolati kultúráját („uram-bátyám” rendszer”, a „kéz kezzet mos”) is, amely fontos gondolko-

dási és viselkedési mintául szolgált a későbbi nemzedékek számára is. Ebben az esetben tehát nemcsak arról van szó, hogy fennmaradtak rendi jellegű mintázatok, sokkal inkább arról, hogy a polgári társadalom keretében módosult formában folyamatosan újratermelődnek ezek az elemek. A polgári átalakulás ugyan többnyire lebontotta a középkori jogi kereteket és záradakat, de helyükbe számtalan olyan informális korlátot és mobilitást szabályozó zsilipet épített be, amelyek – a közvetlen anyagi viszonyokon túl - mindmáig látványosan tagolják térségünk társadalomszerkezetét.⁶

Joggal gondolhatnánk, hogy 1948 után, a szocialista viszonyok kialakulása radikálisan véget vetett a középkori eredetű rendi viszonyok folytonosságának, de épp az ellenkezője történt. Szabó Márton nevezetes tanulmányában⁷ tételesen is bemutatta azokat a „rendies” elemeket - a „káderbürokrácia” korlátlan uralmát és kiváltságait, a munkásság „jobbágyi alávetettségét”, a hierarchizált intézményrendszert, a paternalista hatalomgyakorlást, „a nyilvánosság reprezentatív jellegét”

⁶ A rendiség tovább éléséről bővebben: Bibó István (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In Válogatott tanulmányok. II. Magvető Kiadó. Budapest.; Erdei Ferenc, A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó Budapest, 1980. Erdei Ferenc összegyűjtött művei.; Márkus István (1971) Kifelé a feudalizmusból. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.; Szelényi Iván: A magyar polgárosodás esélyei. Századvég, 1991.2-3. sz. 202-212.; Vitányi Iván (2012): A feudalizmus tovább élése a mai Magyarországon. Noran Libro Kiadó. Budapest.

⁷ Szabó Márton (1998). Szocialista refeudalizáció. Ideológiai zsákutcák, társadalmi ellentmondások. In Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről. Scientia Humana Kiadó. Budapest.

–, amelyek a szocialista társadalomban szinte maradéktalanul érvényesültek.

A történelem mint legitimációs forrás

A historikus szemlélet, illetve a múltra való hivatkozás a magyar közgondolkodás jól ismert sajátossága. Ennek egyik fontos forrásvidéke a Tripartitumban megfogalmazott rendi nemzettudat, amely nemcsak átvette a hun-magyar közös eredet tanítását, de közvetlen politikai céljainak megfelelően jogfolytonosságot is tulajdonított neki. E szerint az ősi származás nemcsak régisége és előkelősége miatt fontos, hanem azért is, mert az ősi kiválasztottság örökérvényű jogviszonyt teremtett, amelyet Szent István is megerősített. A múltból jövő üzenet tehát nemcsak emlék, hanem élő valóság, „Istennek szava, az egész közönség parancsa”, amely „az ország szent koronájának joghatósága révén” még transzcendens alátámasztást is nyert. Mindez azt jelenti, hogy a rendi nemzettudatban az ősiség nemcsak pusztán a büszkeség forrása, hanem megszentelt igazságkritérium is, az ősök által kivívott érdem, amelyet az utódok természetes módon élveznek és továbbadnak. A múltbeli elsőbbség alapján tehát a magyarság indokoltan tarthat igényt a Kárpát-medencére, hiszen csak „visszatértek” ősiek, a hunok földjére, a múltbeli érdemek alapján tehát igazolható a magyarság kultúrfölénye, a nemesség kiemelt helyzete, a királyi hatalom korlátozása, valamit az alávetettek jogfosztása. A Tripartitum történelemszemlélete azáltal vált politikai ideológiává, hogy először a múltba vetítette vissza a korabeli ér-

dekvizonyokat, majd pedig a múlt-ra hivatkozva hirdette azokat örök érvényűnek és jogszerűnek. Ezzel ráadásul a történetiséget, a változás lehetőségét is eltüntette, ami teljes mértékben megfelelt a hatalmát fenntartani kívánó nemességnek.

A történeti érvrendszer hagyománya tehát a rendi gondolkodásban gyökerezik, mivel a múlt itt örökké jelenvalóvá vált. Koppány és Szent István, Széchenyi és Kossuth, Bibó és Szekfű vitái bármikor aktualizálhatók, mivel a politikai rendszerváltások alapvető legitimációs forrása a történelem lett. Az elmúlt bő száz évben minden kurzus igyekezett újrainni a történelemlényeket, hogy egy korábbi korszak örököséiként tekinthessen magára.⁸

Közgondolkodásunkban tehát évszázadok óta kiemelt szerepet játszik a múlt, a „keser-édes”, vagy épp a „sírva-vigadós” nosztalgia, mint tételezett „aranykor” vagy éppen a „balsors” aktuális forrása. Ez egyrészt erőt ad a válságosabb időszakokban, hiszen az „ezeréves magyar történelem”, az aranyidő, az aranycsapat vigaszt nyújt a nehéz helyzetek elviselésére és reményt ígér a „szebb jövő” eljövételére. Másrészt azonban sokféle veszélyt is hordoz, ha benne ragadunk a történelemben. Ha állandóan csupán korábbi problémákkal és elszalasztott lehetőségekkel viaskodunk, ha nem tudjuk földolgozni, megemészteni, elgyászolni a régen történeteket,

akkor a földolgozatlan traumák sebei újra és újra fölszakadhatnak és megnehezítik az aktuális helyzetek reális megítélését, valamint a közös jövőkép kialakítását. A mélyben gyökerező elfojtott feszültségek ugyanis bármikor lángra lobbanthatják a történelmi traumákból eredő kollektív áldozattudatot: az önsajnálatot mások kizárólagos hibáztatását és a „balsorsra” hivatkozó felelősségelhárító gondolkodást.

Hierarchikus társadalomszemlélet

Nemesi kiválasztottságtudat

Werbőczy a Tripartitumban bravúrosan oldotta meg a nemesség kiváltságos helyzetének igazolását. A társadalmi egyenlőtlenségek eredetét visszavezette a múltba, a mitikus őshazába. Szerinte az ősi törvényekkel szembe szegülő gyávaság és árulás volt a legfőbb jogalapja annak, hogy a társadalom túlnyomó részét örökös szolgaságra ítélték. Ugyanakkor a nemesség kiválasztottságát – Kézai Simon krónikájából merítve – megerősítette azzal is, hogy Hunortól és Magortól 108 „tiszta magyar” („pura Hungaria”) nemzetség származott, amelyek utódai „igazi” magyaroknak tekinthetők, mivel a Schytiából Pannóniába vezető úton nem keveredtek másokkal, megőrizték faji tisztaságukat, és így az ősi jog alapján uralkodnak az idegenek és a foglyok fölött. Ebből a más országokban sem ismeretlen sajátos középkori fajlemélethez nőtt ki az a hierarchikus társadalomszemlélet, amely a társadalmat vérségi alapon értékes és kevésbé értékes emberekre nemesekre és nemtelenekre, fajtisztákra és keverékekre osztotta

⁸ Benedict Anderson hívja fel a figyelmet arra, hogy például az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatból vagy a Francia Köztársaság dokumentumaiból hiányzik a múltra való utalás. Anderson, Benedict (2006): Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 160.

születési előjog alapján. Ebben az értelemben csak az ősi származású (fajtiszta) nemest tekintették igazán embernek és igazán magyarnak.

Ekkortól kezdve a 'magyar', a 'magyar nemzet', az 'ország', a 'haza', a 'közjő' fogalmai kizárólag a nemességre vonatkoztak. Ők határozhattak arról, hogy kit tekintenek maguk közé tartozónak és kit idegennek. A jobbágyok, a polgárok bár az ország területén éltek és az állami fennhatóság alá tartoztak, kívül rekedtek az igazán magyarnak tekintett államalkotó közösségen. Válogatás nélkül alattvalók voltak csupán, akiktől el is várható az alattvalói alázat. Egy középkori magyar nemes magához közelebb állónak tekintett egy rangbéli külföldi nemest, mint egy anyanyelvén beszélő polgárt vagy jobbágyot. A nemesi fölényérzet mögött persze nemcsak a lenézés húzódott, hanem folyamatos félelem és szorongás is a súlyos többséget alkotó alávetett társadalom tagjaitól. Középkori értelemben ők is ellenségek, idegenek voltak, akik folyamatosan fenyegették a nemesi kiváltságokat.

Idegenellenesség

Már Hunyadi Mátyás idején is gondot okozott, hogy a király egyre inkább mellőzte a korábbi nemesi elit tagjait és többnyire külföldiekkel vetette körül magát. Bár azóta mi már ünnepeljük a magyarországi reneszánsz vívmányait, a korabeli magyar nemesség inkább kárhoztatta és féltette a „nyugati módit”.⁹ Az ide-

genellenesség Mátyás halála után tovább erősödött, hiszen a Jagelló és a Habsburg családból érkező uralkodók igyekeztek saját embereikre támaszkodni, akikkel szemben a hazai nemesség a „tisztá magyarságra” hivatkozva próbálta megtartani korábbi pozícióit. Ennek törekvésnek az alapvető dokumentuma az 1505-ben hozott úgynevezett „Rákosi országgyűlési végzés” volt, amelyben kimondták, hogy az ország bajainak az idegen származású királyok az okai és ezért nem választanak többé idegen uralkodót, csak „született magyart.” A magyar nemzeti hagyományokra való hivatkozás másik célpontja az idegen származású (zsidó, német, cseh) polgárság, valamint a nemzetközi nagytőke hazai képviselői voltak. A kibontakozó nemzetközi árutermelésből kimaradt középrétegek ugyanis a magyar nemzeti érdekekre hivatkozva próbálták meg korlátozni terjeszkedésüket, akár gyilkos pogromok árán is.

Mohács után az idegenekkel szemben megfogalmazott magyar érték- és érdekvédelem már másféle tartalmat kapott. Egyfelől őrizte az állami jogfolytonosságot, a magyar kultúrát és az összetartozás tudatát. Másfelől

doctores valának. Sőt még ördögös tudományú mestereket is kerestet vala. Az magyarok kedig mindezeket igen bánják vala, hogy az országnak kénscét olyanokra költi vala. Naponként mind panaszkodának a számtalan nagy költség felől, hogy olyan kennyen elhánnya vala az ország pénzét. Másra mondják vala, hogy a régi királyok szörzettek volna az országnak jövedelmét. Arról is minden nap panaszkodának, hogy a király a régi magyaroknak ért erkölceket elhadná, és hogy a felesége hordozná ötet minden encenbencekre, és testi gyönyörűségekre...” Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak viselt dolgairól. <https://mek.oszk.hu/06400/06417/html/heltaiga0070001.html> - letöltés: 2025. 03. 11.

⁹ „És eképpen akara Mátyás király Magyarországból Olaszországot csinálni, és mindenütt kerestete tudós népeket, kik az égi forgáshoz és a csillagoknak járásához tudnak vala, kik az orvosi tudományba jeles doctores valának, kik jeles philosophusok és törvénytudó

azonban szervesen összekapcsolódott a hagyományos nemesi előjogok pusztá védelmével is, ezért a 18. század második felétől már sok esetben modernizációellenes programként és identitáspolitikai fegyverként működött. A mindenkor hatalmon lévő elit továbbra is megszabhatta a magyarsághoz való tartozás esszenciális kritériumait és normatív feltételeit. A magyarság, illetve az „igazi magyarság” mitikus jogalapja révén viszonylag szabadon dönthetett egy-egy társadalmi csoport befogadásáról vagy kirekesztéséről.

Trianon után ugyan elvileg lehetőség lett volna az idegenellenesség megszűnésére, hiszen a nemzeti terület elcsatolásával etnikailag lényegében homogénné vált az ország. A magyar politikai elit azonban a nemzeti érdekek védelmére hivatkozva „belső ellenségnek” nyilvánította a korábban már asszimilálódott (magyarul beszélő, kikeresztelkedett) gazdasági és politikai versenytársait. A magyar társadalom hathatós támogatásával brutális módon (holokauszt és kitelepítés) ugyanazokban a marhavagonokban tessékelte ki a zsidók és a németek nagy részét a magyar társadalomból.

Reprezentatív nyilvánosság

Jürgen Habermas szemléletesen mutatta be¹⁰ a nemesi (feudális) és a polgári jellegű nyilvánosság különbségét. Megközelítése szerint a középkori Európában – szemben az antikvitással – a magánélet és a közélet nem vált el egymástól. Ebben az időszakban a társadal-

mi nyilvánosság alapvető funkciója az volt, hogy az elitek szimbolikus módon megjeleníthessék gazdasági és politikai hatalmukat (rangjukat és méltóságukat), és látványosan megkülönböztessék magukat a jogsztott néptől. A hatalmasok minden eszközt megragadtak arra, hogy megmutassák különleges világukat: hatalmas palotákat építettek, cifra ruhákban jártak, és fényűző életet éltek, amelyet folyamatosan közszemlére tettek. A Habermas által reprezentatív nyilvánosságnak nevezett viszonyrendszerben mindez látványos szertartásokhoz, jelképekhez (ruhák, címerek), viselkedési formákhoz (etikett) és beszédmódokhoz (megszólítási módok, idegen szavak) kötődött.¹¹ Ennek a nyilvánosságnak fontos része volt az adott elitkultúrából kirekesztett nép paszszív részvétele. Ők alkották a díszletet, a látványos ünnepeken (a koronázásoktól a lovagi tornákon át a nyilvános kivégzésekig), ők éljenezhették meg a hatalmasok nyilvános szerepléseit.

Címek, rangok és megszólítások

A hierarchikus társadalomszemlélet látványos megnyilvánulása a magyar kultúrában a megszólítások hihetetlen gazdagsága, amely pontosan kifejezi a különböző rangú emberek

¹⁰ Habermas, Jürgen (1971): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Kiadó, Budapest

¹¹ A polgári (majd szocialista) környezetben felerősödött az „úri Magyarország” nagyzó divatja, múltidéző viselkedése. Jól példázza mindezt a Kádár-rendszer pártelitjének rendi jellegű „luxusélete”: vadászataikat gróf Esterházy László, gróf Teleki József szervezte, feleségeik Rotschild Klára ruhaszalonjából öltözködtek, otthonaik többnyire az arisztokratáktól elkobzott villák voltak. A reprezentációs mentalitás tovább élését mutatja a későbbi „sportbárók” stadionépítési aktivitása és a luxusszállók építésének ismétlődő (Lillafüred, Tura, Hatvanpuszta) divatja.

társadalmi helyzetét. Bár 1848-ban formálisan megszűnt a rendi társadalomra jellemző jogi megosztottság a mindennapi érintkezések során, de a hierarchikus társadalomszemlélet a polgári viszonyok között is fennmaradt. A megerősödő polgári elit és középosztály hasonló mintákat követett, mint a középkori nemesség: az azonos rangúak természetes módon tegeződtek egymással, miközben a rangban és vagyonban fölöttük állókkal magázódtak, és az alattuk állóktól is megkövetelték a magázást. Ezt a rendies viszonyrendszert jól mutatja Jókai Mór 1871-ben elmondott beszéde: „Tisztelt közönség! Azaz, hogy bocsánat! Tekintetes, Nemes, Nemzetes és Vitézlő, Nagyságos, Méltóságos, Főméltóságú és Kegyelmes, Tiszteletes, Tisztelendő, Nagytiszteletű és Főtisztelendő, Érdemes és Nagyérdemű, Mélytudományú és Széptehetségű, Reményteljes, Bájos és Szellemdús uraim, úrhölgyeim és kisasszonyaim! Ha valakinek a címét kifelejtettem volna, méltóztassék eziránt utólagos kárpozlást követelni.” Jókai ezután hosszan sorolta a titulusokat, amelyeknek a „helyes használatára ugyan ügyelni kell”, mert a helytelen használat könnyen megharagíthatja a megszólítottat: „Nagyméltóságú úr nálunk a miniszter, ha egyúttal belső titkos tanácsos is, ha nem az, akkor csak kegyelmes úr. Nagyságos a báró, méltóságos a gróf... Nagyságosak és főtisztelendők az uralkodó egyházi főméltóságok, csak főtisztelendők a más felekezetbeliek, nagytiszteletűek az esperesek, tisztelendők a plébánosok, tiszteletesek a lelkészek és káplányok... Kegyelmed a falusi bíró, kend, ami azon alul van... Az 'óh nép' maga is nagy arisztokra-

ta, ahol magánál kisebbet talál. Az egész telkes gazda mésalliance-nak tekinti, ha leánya fertálytelkeshez megy férjhez; a debreceni cívispolgár nem vegyül össze a kékbeli emberrel; világszerte tudva van, mily áthághatlan sorompó létezik a tanya gazda és a gányó között, mily magas lény a pógár a pugris emberhez hasonlítva.”¹²

Vitézi erények – úrhatnám gőg

A rendi jellegű kiválasztottságtudat természetes velejárója volt a nemesi gőg, amely saját vitézi értékvilágát és csoporttudatát állította a társadalmi hierarchia csúcsára. Már a Tripartitumban is több helyen megfogalmazódott, hogy „valóságos nemességet katonai étellel és tudománnyal” lehet szerezni, ami azt is jelentette, hogy a kétkezi munkát rangon alulinak, a szorgoskodó polgárt és munkást pedig alacsonyabb rangúnak tekintették: „Mint hogy magukat semmiféle kereskedésre vagy közönséges mesterségre nem adták, egyedül a hadi szolgálatra alapították a nemességet.” Ebben az értelemben a rendi értékrendben a katonai erények – a bátorság, harckészség, bajtársiasság, becsület, hűség – játszanak meghatározó szerepet, de csak a saját csoportjuk vonatkozásában.

Ez a vitézi szemlélet azonban a Mohács utáni katonai veszteségsozrot nyomán óhatatlanul megsérült és roppant szélsőséges formában adódott tovább. Egyfelől továbbra is megtartotta erőtől duzzadó férfias jel-

¹² Jókai Mór: Milyen demokraták vagyunk mi? (Füredi prédikáció) – <https://mek.oszk.hu/00800/00844/html/jokai55.htm> – letöltés: 2025. 03. 10.

legét, nagy bajszú macsóságát, amelyre joggal büszkék is lehetünk, hiszen a huszárvirtus, a lovagias magyar képe nemcsak a magyar közgondolkodásba, hanem a nemzetközi közvélemény emlékezetébe is mélyen beleivódott. Ugyanakkor erre az állandó harcészültségre a polgárosodás és a női emancipáció előrehaladtával már egyre kevésbé volt szükség, ami nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar férfiak örökölt szerepkészlete roppant szűkös és rugalmatlan.

Az informális kapcsolatrendszer fontossága – patrónusok és kliensek

A középkori társadalom – intézményes keretek híján – kezdetben hierarchikusan érvényesülő személyes kapcsolatokra épült. Ebben a vertikális viszonyrendszerben mindenki valakinek az „ura” és valakinek „alattvalója” volt: a családtagok függtek a családfőtől, a jobbágy a földesurától, aki valakinek a familiárisa vagy vazallusa volt. Még a király is függött a császártól, de persze legfőképpen Istentől. Ennek az informális politikai viszonyrendszernek az erkölcsi és ideológiai alapja a hűség, a becsület és a szolgálatkészség volt, amelyben bizonyos mértékű kölcsönösség is érvényesült. Ha az alattvaló hűségesen és becsületesen szolgálta urát, akkor védelmet és biztonságot remélhetett önmagának és családjának. A korabeli emberek lényegében ebben a személyes viszonyrendszerben határozták meg identitásukat is. Mohács után az informális viszonyoknak – a későbbi urambátyám rendszernek vagy éppen a sajátos állami vagy helyi maffiarendszernek – kiemelkedően fontos szerep jutott a magyar társadalomban.

Konzervatív státuszvédelem

A hierarchikusan szerveződő középkori társadalomban élő emberek életét alapvetően jogi státuszuk határozta meg. A jogi státusz azt jelentette, hogy mindenki beleszületett egy társadalmi rendbe – nemes, polgár, jobbágy –, amelynek pontosan körülírt jogi szabályrendszere és szerepkészlete volt, ami döntő mértékben behatárolta cselekvési lehetőségeit. A társadalmi tekintély és presztízs így elsősorban nem az egyes egyének szellemi kiválóságától és kulturális teljesítményétől függött, hanem attól, hogy milyen örökölt jogviszonyt és társadalmi rangot birtokolt. Egy nemes akkor is nagyobb tekintéllyel és elismertséggel rendelkezett, mint egy polgár vagy egy paraszt, ha jóval szegényebb, műveletlenebb és dologtalanabb volt náluk. A különböző jogállások között kollektív átjárásra a 19. század közepéig nem volt lehetőség Magyarországon, legfeljebb egyéni utak kínálkoztak a rangban fölöttük állóknak tett lojális szolgálatok, illetve ritkábban házasságok révén. Ebben a társadalomban tehát valójában nem volt mobilitás, nem volt hatékonyságra törekvő versengés, az érvényesülési verseny célja legfeljebb egy magasabb rendi státusz, birtok és adomány megszerzése, illetve az örökölt helyzet megtartása volt. A gazdasági és politikai hatalmat kizárólagosan birtokló fő- és köznemesség hosszú évszázadokon át minden eszközzel igyekezett megtartani, „bebetonozni” kiváltságos helyzetét, amiben – ha felekezeti-leg különböző mértékben is – fontos támogatást kaptak az egyházaktól, majd pedig az iskolarendszer selekciós gyakorlatától. Mindez azt is

jelentette, hogy a rendi szemléletű társadalom roppant merevvé, mozdatatlanná vált, hiszen politikai elitje és ideológiai támasza a kiváltságos pozíciók megőrzésében, a fennálló viszonyok változatlan formájú konzerválásában volt érdekelt.

A rendi jellegű gazdasági szemlélet

A katona és a polgár

Míg a paraszt és a polgár igyekezett hosszú távon gondolkodni – felhalmozott, befektetett, gondolt a jövőre –, addig a rendi szemléletű vitéz katona nem tudhatta, hogy mit hoz a holnap, ezért rövid távra tervezett: gyors megoldásokra törekedett, igyekezett maximálisan kihasználni a pillanatnyi lehetőségeket, kevésbé számolt a hosszú távú következményekkel. A jelenléttség mögött ugyanakkor nagyfokú konzervativizmus is tetten érhető. A nemesség – kiváltságos helyzete miatt – minden változástól félt és ódzkodott, ezért többnyire a fennálló viszonyok változatlan formában való fenntartásában volt érdekelt. Mindez a magyar politikai kultúrára is rányomta a bélyegét, hiszen a későbbi politikai elitiek hatalomtechnikai gyakorlatában is inkább a taktikai jellegű döntések, nem pedig a hosszú távú stratégiák következetes végigvitele volt a jellemző.

Befektetés és/vagy reprezentáció

A rendi jellegű gazdasági szemlélet és a polgári gondolkodásmód különbségét szemléletesen mutatja a következő családtörténeti példa. A 15–16. század fordulóján az augs-

burgi Fugger család¹³ és a felvidéki Thurzó család¹⁴ szoros üzleti kapcsolatban álltak egymással, amelyet még egy házassággal is megpecsételtek. A két polgári származású, protestáns vallású polgári család közös vállalkozása volt a felvidéki réz- és ezüstbányák működtetése. Közvetlen nyereségük ezekben az évtizedekben körülbelül kilencszázezer magyar forint volt, amelyen fele-fele arányban osztoztak.¹⁵ Ezt a királyságokkal vetekedő óriási bevételt azonban a két család nagyon eltérő módon használta fel.

A Fuggerek egyrészt igyekeztek megőrizni polgári függetlenségüket, másrészt hatalmas jövedelmüket, hanem forgótőkeként kezelték: újabb és újabb pénztermelő vállalkozásokat, hitelügyleteket, ipari és kereskedelmi vállalatokat hoztak létre. Ugyanakkor a hatalmasokkal kölcsönös viszonyokra törekedtek: nem rendelték alá magukat a királyoknak és fejedelmeknek, nem kértek olyan adományokból, kegyekből és járadékokból, amelyek hosszú távon kiszolgáltatták volna őket a hierarchikus rendi viszonyoknak.

A Thurzó család ezzel szemben – akarva-akaratlanul – hosszú távon betagozódott a korabeli feudális magyar társadalomba: nagybirtokos arisztokratává váltak, és teljes mértékben alkalmazkodtak a főurak élet- és gondolkodásmódjához. A 16. század első felében a család akkori feje, Thurzó Elek a királyi hatalom-

¹³ Herrmann Zsuzsa (1976): *Jakob Fugger*. Akadémia Kiadó. Budapest.

¹⁴ Pálffy Géza (2011): *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában*. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon. *Történelmi Szemle*. 1. sz. 63–84.

¹⁵ Herrmann (1976)... 157–159.

nak tett szolgálataiért cserében főrangú állami méltóságok birtokosa – nádor, kincstartó, országbíró, királyi helytartó – lett, amiért hatalmas uradalmakat kapott. Ő és a család későbbi tagjai óriási bányászati és kereskedelmi jövedelmükből földbirtokokat, várakat, kastélyokat és kincseket vásároltak, amelyek révén az ország leggazdagabb nemesei közé emelkedtek. A Thurzó család tehát állótőkeként használta óriási vagyonát, és főleg reprezentációs célokra fordította, amely azonban a család számára hosszú távon nem bizonyult jó befektetésnek.

A Fuggerek ezzel ellentétben „haszontalan szépségekre nem pazarolták a pénzüket”. A család – egymást követő generációinak következetes gazdaságpolitikája révén – Európa legnagyobb gazdasági vállalkozói közé emelkedett: királyok hitelezőivé váltak, ellenőrizték a nemzetközi kereskedelmet, önálló postai és hírszolgálattal rendelkeztek, gyárakat, munkáslakótelepeket hoztak létre. A nyugati és keleti típusú gazdaságfejlődés különbségét jól mutatja, hogy a család nevéből a német nyelvben a „fokker” (gazdag kereskedő) szó keletkezett, míg a magyarban a meglehetősen pejoratív „fukar” szó jött létre, amely a fősvénységzinonimájává vált.

A rendi szemléletű politikai kultúra

Az állameszme és az államfenntartók mindenekfelett
A Tripartitum a történeti jogokra és az úgynevezett „szentkorona-tan”-ra hivatkozva alapozta meg a nemesség kizárólagos nemzet- és államfenntartó szerepét. Ez azt jelentette, hogy a

társadalom közel 90%-a lényegében ki volt rekesztve a politikai életből. Mindez jól kiolvasható a mindmáig érvényes állam- és politikacentrikus iskolai történelemtankönyvekből, amelyekből lényegében hiányzik a nem államalkotócsoporthoz (nők, kisebbségek, szegények, helyi társadalom) története. Mintha a magyar történelemben csupán a királyok, a politikai elit, a gazdagok és a férfiak élete, külső és belső harcai volnának fontosak.

Mindez azt jelentette, hogy a rendi jellegű politikai kultúra alapvető beidegződése hosszú távon az lett, hogy az államhatalom fenntartása és működtetése minden esetben elsőbbséget élvez a közemberekkel, illetve a társadalmi folyamatokkal szemben. Az úgynevezett nemzetfenntartó nemesség – később majd az állampártpart, vagy pártállam¹⁶ – képes a magyar társadalom valamennyi tagjának képviselőre és bármikor felülírhatja a társadalom többségének érdekeit.

Paternalista hatalomgyakorlás

A rendi gondolkodás természetes velejárója a paternalista hatalomfelfogás és politikai gyakorlat, amely egyrészt a nemesség sajátos katonai hagyományaiából, másrészt a hierar-

¹⁶ A „párt” kifejezés közismerten a latin pars (rész, csoport, felosztás) szóból ered, és politikai értelemben is azt jelenti, hogy a párt nem a társadalom egészét képviseli, hanem csak a hasonló gondolkodású és helyzetű társadalmi csoportokat. A többpártrendszerre épülő politikai berendezkedés természetesnek veszi a társadalom tagoltságát és eltérő érdekviszonyait, ezért különböző pártok versengő együttműködésére épül a politikai kultúra. Az egypártrendszerre épülő politikai rendszereket épp azért tekintjük diktatúrának, mert nem alkalmasak a társadalom nagyon különböző érdekcsoportjainak együttes képviselőre, a kisebbségek védelmére.

chikus társadalomfelfogásából következett. A nemesi hagyomány alapja a fegyverviselési jog és a harc, ami magától értetődően parancsuralomra, alá-fölé rendeltségi viszonyokra épül. A harcosok gondolkodásmódját a „ki kit győz le” szemlélet jellemzi, ami azt jelenti, hogy a megegyezésre törekvést és a kompromisszumkésztséget eleve gyengeségnek tekintik. A politikai életet is szimbolikus csataternek gondolják, ahol többnyire erőből, „felülről” próbálják irányítani a társadalmat, amelynek tagjaira nem partnerként, sokkal inkább alattvalóként tekintenek. A katonai logika alapján a kulcspozíciókat nem a szakértői tudás, sokkal inkább a mindenkori hatalmi elit iránti bajtársi hűség és megbízhatóság alapján osztják el. A hatalomfelfogás alapvető intézménye a korábbi időszakokban a rendi érdekeket védő nemesi megye és országgyűlés, a későbbiekben pedig a paternalista állam, amely a hagyományos nemesi család rendjének megfelelően szerveződik: az atyai autoritás ellentmondást nem tűr, de gondoskodik az alattvalókról, akiktől alattvalói hűséget vár el.

Sérelmi politizálás

Mohács után a sanyarú sors miatti panaszok, nemzetsiratások motívumai jól megfigyelhetők a magyar kulturális életben. Ennek a kiszolgáltatott helyzetből következő rendi hagyománynak a közvetlen politikai formája lett a magyar országgyűléseken az úgynevezett sérelmi (gravaminális) politizálás. A Habsburgoktól függő helyzetben lévő magyar rendek legfőképpen a Tripartitumban megfogalmazott ősi alkotmányra hivatkozva igyekeztek

megvédeni korlátozott államiságunk önállóságát és az ehhez kapcsolódó nemesi jogokat, ami merev konzervativizmushoz vezetett. Ennek a politikai beszédmódnak az volt az alapja, hogy az őstől örökölt alkotmányt változatlan formában, sértetlenül kell továbbadni a következő nemzedéknek, mivel az alkotmány nem kizárólag az élők, hanem a nemzet már meghalt és még megszületendő tagjainak tulajdona is. Így a mindenkori nemesi elit számára az országgyűléseken az volt a legfontosabb politikai téma, hogy a király, aki esküt tett az ország törvényeinek megtartására, a kormányzása során hogyan sértette meg újra és újra az ősi alkotmányt: ezt nevezték a 19. században a „panasz egyhangú bűgésának”.

Ez azonban azt is jelentette, hogy a magyar politikai kultúrában rögzült a sérelmi politizálás, az áldozattudat, amely szélsőséges gondolkodási- és viselkedési módok alapjává vált. Ennek eredményeképpen a magyar közgondolkodás kettéhasította az áldozat-elkövető szervesen összetartozó viszonyrendszerét, így szinte teljes egészében elvesztett az elkövetői tudat – mi csak „kalandoztunk” –, ami folyamatos felelősségelhárításban és áldozati versengésben (Holokauszt vagy Trianon) nyilvánul meg.

„Ostromlott vár”

A rendi politikai kultúra folyamatosan legitimációhiányra és fenyegetettségérzésre épül. Politikai képviselői – akár külső hatalmak „szálláscsinálói”, akár saját jogon vannak hatalmon - hiába vannak aktuálisan uralmi helyzetben soha nem érezhetik magukat biztonság-

ban, mert ki vannak szolgáltatva a nagyhatalmi erőternek, valamint az általuk is fönntartott társadalmi egyenlőtlenségeknek és megosztottságoknak. Ebből következően állandó félelem és kiszolgáltatottságérzés határozza meg gondolkodásukat, amely szélsőségesen hisztérikus viselkedési formákban jelenik meg: a hatalmi gógtól az amorális kisebbség- és áldozattudatig, a fölfelé gazsulálástól a lefelé taposásig. Helyzetük a folyamatosan szolgálatban lévő várkatonákhoz hasonlítható, akik állandó harcészültségben és győzelmi kényszerben élnek.

Árulás – „köpönyegforgatás” – „hintapolitika”

A 16. század első felének ellentmondásos politikai viszonyait jól mutatja az „árulás” (a nemzeti érdek elárulása) és a „köpönyegforgatás” motívumának gyakori felbukkanása, amellyel kölcsönösen vádolták egymást az akkori érdekcsoportok. Mátyás halála után a köznemesi párt folyamatosan a magyar érdekek elárulásával vádolta az idegen királyokat, az őket támogató főnemességet és az idegen gazdasági érdekeket szolgáló konkurens nemeseket és polgárokat. Az árulás motívuma érdekes módon jelent meg a Dózsa-féle parasztháború idején. Egyfelől Szűcs Jenő írásából¹⁷ tudjuk, hogy a parasztseregek a népi kereszties gondolkör alapján többek között azért fordultak a nemesek ellen, mert azok elárulták a törökök ellen harcoló parasztokat, miközben a Tripartitumban Werbőczy már arról értekezik, hogy

a nemességnek éppen azért van joga megbüntetni, örökös szolgálásra vetni a parasztokat, mert azok ősei gyávák voltak a harcban és elárulták a közösséget.

Az árulás és „köpönyegforgatás” politikai motívumai különösen fel erősödtek a kettős királyválasztás után, ami nemcsak megosztotta magyar társadalmat, de bizonytalanná tette annak megítélését is, hogy ki szolgálja jobban Magyarország és a magyarok érdekeit. Árulásnak, egyéni önzésnek vagy reálpolitikának tekintsük-e Szapolyai János megválasztott magyar király gesztusát, amikor 1529-ben Mohácson kezét csókolt II. Szulejmán török szultánnak? Árulásnak, „hintapolitikának” vagy reálpolitikának tekintsük-e a Fráter György kezdeményezésére 1538-ban létrejött úgynevezett „titkos váradi békét”, amelyben a törökök tudta nélkül felkínálták Szapolyai országrészét Habsburg Ferdinándnak? Még utólag is nehéz megállapítani, hogy ki képviselte a magyar érdekeket Buda várának 1541-es átadásakor: Pálczán Péter budai bíró, aki a zömmel német származású keresztény polgárok nyomására át próbálta adni a várat a Budát ostromló Habsburg hadaknak, vagy Fráter György, Török Bálint és Werbőczy István, akik az egyéves János Zsigmond király gyámjaként „naiv” módon átadták Budát a török seregeknek, és ezzel megpecsételték az ország három részre szakadását?

Érdeemes ebből a szempontból megvizsgálni az elmúlt évszázad négy nagy „korszakalkotó” politikusának – Tisza Kálmánnak, Horthy Miklósnak, Kádár Jánosnak és Orbán Viktornek – az életútját. Ezekben az életutakban sok más

¹⁷ Szűcs Jenő (1972): Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság, 15. évf. 11. szám. 12–39..

mellett az a közös, hogy valamenynyien elárulták korábbi meggyőződésüket a hatalom megszerzése vagy valamely valós, illetve irreális reálpolitika nevében: Tisza Kálmán a hatalom megszerzése érdekében szembefordult korábbi liberális elveivel, Horthy Miklós megszegte a királynak tett esküjét, Kádár János megtagadta az 1956-os forradalmat, Orbán Viktor pedig szembefordult 1956 szellemiségével, később pedig saját korábbi liberális énjével.

Látszatpolitizálás

A 16. század elején látványos politikai színjátékok zajlottak le a Rákospatak mentén gyakran összehívott országgyűléseken. A király, a főnemesség és a köznemesség képviselői dühödten feszültek egymásnak: lázas szónoklatokat tartottak, egymást gyalázó és száműző határozatokat szavaztak meg, amelyeket aztán a következő országgyűlésen visszavontak. A szembenállás azonban sokáig csak látszólagos volt. Az úri osztály mindaddig összetartott – gondoljunk csak a Dózsa-féle parasztfelkelés leverésére –, ameddig a külső hatalmak a belső politikai törésvonalak mentén szét nem szakították az országot. Kulcsár Péter így összegezte könyvében a Mohács előtti időszak két politikai táborának harcát: „...érthető az ellenzék ideges hangulata: ha már a kormánypárt lengyel, Habsburg, cseh, francia, velencei, római összeköttetésekkel ápolgat, az ellenzék magától értetődően nemzeti programot hirdet meg. Egyik jelszónak sincs azonban társadalmi, történelmi tartalma, egyik sem több, mint a csoportérdek közérdekkel való ki-

színezése, úgy azonban – és ezt teszi szinte poshadttá e két-három évtized levegőjét –, hogy a másik félnek se kelljen túlságosan komolyan vennie, nehogy ijedtében jóvátehetetlen lépést tegyen... Az idegenek által megvesztegetett arisztokrácia hazaáruló erkölcstelensége és a szitytya öntudattól fűtött köznemesség nemzeti színű gőzölgése lényegében a magyar uralkodó osztály – a feudális állam – reális helyzetének visszatükröződése.”¹⁸

A látszatpolitizálás a későbbiekben sem ismeretlen a magyar történelemben, hiszen sok esetben került a politikai elit olyan kényszerhelyzetbe, amikor nagyon szűk politikai mozgástérrel rendelkezett, amelynek legfőbb következménye az lett, hogy Magyarországon „nem dolgozott ki” a kompromisszumokra épülő konszenzusos politikai kultúra. A közélet minimumára épülő versengő együttműködés helyett a politika életben fennmaradt a rendi (törzsi) viszonyokra jellemző ellenségkereső hatalomtechnikai szemlélet és gyakorlat. Mindez végső soron kényelmes volt mind az ellenzék, mind pedig az állampárt számára: az ellenzék függetlenségi és erkölcsi szólamokkal folyamatosan támadhatta az állampártot, miközben valóságos kormányzati felelősségre nem kellett felkészülnie; az állampárt pedig az államszervezet működtetésének elsődlegességére, illetve a külpolitikai fenyegetettségekre hivatkozva könnyedén leszerelhette az ellenzék erkölcsi jellegű nemzetpolitikai érveit.

¹⁸ Kulcsár Péter (1981): A Jagelló-kor. Budapest. Gondolat kiadó. Magyar História. 106–108.

A művelődéshez és tanuláshoz való viszony

A műveltség és tanulás megbecsülése terén alapvető különbség mutatható ki főrangú és közrangú nemesség között. A nemzetközi összetételű és a külfölddel folyamatosan érintkező arisztokrata családok már a középkortól kezdve nagy gondot fordítottak gyermekeik oktatására és nevelésére. A rendi gondolkodást tovább örökítő társadalmi csoportok életében azonban a tanulásnak, a szellemi műveltség megszerzésének nem volt igazán értéke, mivel a nemességhez való tartozás nem tudáshoz és teljesítményhez kötődött, hanem politikai kapcsolatrendszerhez. Ennek alapja a Tripartitum szövegében megfogalmazódó szemléletet: a nemesi elithez való tartozáshoz elegendő hadimesterség elsajátítása, másféle „alantas” tudásra a nemesembernek igazából nincsen szüksége. Ez a szemlélet hosszú távon rögzült, mivel az állandósult háborús viszonyok a nemesség harcias erényeit felértékelték, ami hosszú évszázadokra kiemelt helyet biztosított számukra, ezért a társadalom alsóbb rétegei számára is ez a minta és mobilizációs út vált követendővé: a fizikai erőt, a bátorságot, a bajtársiasságot és a hűséget mindig

többre értékelték, mint a „nyeslett értelmiségiek” tevékenykedését.

Gyermekeik taníttatását – részben az anyagi források hiánya miatt is – a nagy egyházakra bízta. Ez a megbízás azonban alapvetően nem versengésről, a társadalmi felemelkedést szolgáló tudás megszerzéséről, sokkal inkább státuszőrzésről, a tekintélytisztelet biztosításáról, a hagyományok és szokások elsajátításáról szólt. A polgárosodás nyomán kibővülő államszervezet hivatalainak betöltéséhez vagy a magas katonai beosztásokhoz ugyan szükség volt bizonyos mértékű tanulásra és műveltségre, de a diplomaszerezés politikailag könnyen korrumpálható volt és a tényleges hivatali előmenetel nem kötődött közvetlenül a tanulási teljesítményhez. Ha az elmúlt bő évszázad politikai és gazdasági elitjének életútját vizsgáljuk, akkor könnyen belátható, hogy sok esetben nem az iskolai teljesítmény vagy a, a szellemi kiválóság, sokkal inkább a politikai kapcsolatrendszer volt sikerük titka: hat elemivel is lehetett valaki magyar miniszterelnök, ipari iskolával is lehetett valaki mindenható pártfőtitkár, és gázszerelőként is lehetett valaki az ország legnagyobb földesura és leggazdagabb embere.